

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНОВ ОЛЕГ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 316.77:316.344.42

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
НАСЕЛЕННЯ В ПУБЛІЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ ВЛАДНИХ ЕЛІТ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
соціологічних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Науковий керівник – доктор соціологічних наук, професор Костенко Наталія Вікторівна, Інститут соціології НАН України, завідувачка відділу соціології культури та масових комунікацій

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник Вишняк Олександр Іванович, Інститут соціології НАН України, завідувач відділу соціально-політичних процесів

кандидат соціологічних наук, доцент Жуківська Олена Володимирівна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології

Захист відбудеться «9» листопада 2012 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 в Інституті соціології НАН України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, м. Київ

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту соціології НАН України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, м. Київ

Автореферат розісланий «12» вересня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. М. Стукало

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблеми, що виникають на сучасному етапі розвитку представницької форми демократії, вимагають від дослідників теоретичного та емпіричного переосмислення політичної репрезентації. Визначення тенденцій розвитку демократичної системи та суспільних механізмів її функціонування в Україні потребує обґрунтованих показників рівня втілення волі громадян владною елітою. Без концептуального і, особливо, методологічного апарату дослідження представницької демократії доводиться покладатися на суб'єктивні експертні оцінки та твердження політичних лідерів щодо якості представництва населення. Особливо гострим та маніпулятивним є суспільно-політичний дискурс навколо проблем, що розділяють виборців на співмірні за чисельністю, але протилежні за поглядами групи. В Україні це зовнішньополітичний вектор.

Суспільною проблемою є неефективність публічного дискурсу, тобто неможливість вироблення консенсусних рішень за участі владних еліт, експертів та населення. *Науковою проблемою* є дефіцит знань про механізми репрезентації в публічному дискурсі політики, відсутність інструментарію для достовірного вимірювання рівня репрезентації та цілісних операційних моделей комунікативних зв'язків між суб'єктами суспільно-політичних процесів в рамках представницької демократії. Тому дослідження репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій населення України в публічній комунікації владних еліт є досить актуальним.

Поняття репрезентації в науці розглядалося на різних рівнях генералізації:

а) *Філософському*, який передбачає теоретичне вивчення взаємодії суб'єкта та об'єкта, співвіднесення присутності (презентації) та її знаково-символічного заміщення (репрезентації) в рамках раціоналізму (Декарт), емпіризму (Лейбніц), позитивізму (Конт), феноменології (Гусерль) та ін.

б) В межах теоретико-методологічного апарату *окремих наук* — політичних (Берк, Х. Піткін, Вебер, Саїт та ін.), соціології (структурний функціоналізм Дюркгейма, феноменологія Шюца, Бергера, Лукмана, соціальна психологія Московічі, постструктуралізм Бурдьє, теорія комунікативної дії Габермаса та ін.)

в) В *конкретно-історичних умовах* з використанням емпіричних даних. Україна та пострадянські країни представлені такими вченими: В. Оссовський (засновник досліджень громадської думки, соціології масових комунікацій в Україні), Г. Бакульов, С. Квіт та ін. (принципи дослідження масової комунікації), О. Дьякова, А. Трахтенберг та ін. (конструювання соціальної реальності в медіа), В. Іванов, Н. Костенко, А. Ручка та ін. (масові комунікації в соціокультурному аспекті), С. Макеєв, В. Серєда та ін. (репрезентація в політичній комунікації), О. Вишняк (електоральна соціологія), О. Балакірева, І. Бекешкіна, Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна та ін. (політичні орієнтації).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація не пов'язана з науковими темами організації, де виконана робота.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення особливостей та динаміки репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій загальної громадськості, окремих її груп у змісті публічної комунікації владної еліти.

Завдання:

- виявити пояснювальний потенціал теорій соціальних репрезентацій для вивчення політичних репрезентацій в транзитивному суспільстві і розробити концептуальну модель репрезентації в зовнішньополітичній сфері;
- розглянути політичну комунікацію як об'єднувальний механізм соціальної системи сучасних суспільств, перевірити придатність комунікативної парадигми для дослідження демократичного розвитку;
- розробити методику порівняльного аналізу агрегованих даних опитувань в Україні та Росії, виявити масові настрої та зовнішньополітичні орієнтації населення;
- розробити методологічний апарат емпіричного дослідження публічної комунікації владних еліт — базову термінологію, критерії добору текстів та опитувань, процедуру і технологію аналізу;
- на базі емпіричних даних створити функціональну модель публічної комунікації про зовнішню політику;
- визначити динаміку комунікативної взаємодії владних еліт та громадян в сфері зовнішньої політики, особливості репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій політиками на міждержавному рівні.

Об'єктом дослідження є соціальна та політична репрезентація.

Предмет дослідження — репрезентація зовнішньополітичних орієнтацій населення України у змісті публічної комунікації владної еліти.

Методи дослідження. Для дослідження змісту комунікації політиків використовується кількісний контент-аналіз. Для дослідження орієнтацій населення щодо зовнішньої політики використовується статистичний аналіз масивів опитувань та аналіз агрегованих даних. Під час побудови концептуальних моделей використовуються результати кількісного аналізу та якісного вивчення теоретичних джерел. Рівень репрезентованості орієнтацій та інші зв'язки відображаються у конкретних числових показниках.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі отримано результати, що мають наукову новизну та виносяться на захист:

- обґрунтовано концептуальний підхід до дослідження репрезентації як *засадничого комунікативного механізму політичної сфери, в рамках якого відбувається відтворення орієнтацій соціальних суб'єктів* (на прикладі зовнішньої політики у транзитивному суспільстві);
- доведено доцільність використання *інструментально-функціонального підходу до медіа-комунікацій* у дослідженні політичної репрезентації як *комунікативної взаємодії еліт та мас за посередництвом мас-медіа і опитувань*.

- розроблено *методику аналізу великої кількості* (сотень) *опитувань* з різною величиною вибірки та різним формулюванням запитань у межах однієї тематики, та за її допомогою здійснено *масштабний порівняльний аналіз зовнішньополітичних орієнтацій населення двох держав*, виділено суспільні передумови багатовекторності зовнішньої політики України;

- розроблено *алгоритм структурно-морфологічного аналізу великих обсягів текстових даних* (десятки тисяч документів); створено *методику конструювання вибірки веб-документів* за їхніми змістовними (тематична релевантність) та структурними (відносна впливовість, розміщення у файловій структурі веб-ЗМІ) характеристиками;

- запропоновано *єдину методологію аналізу висловлювань та опитувань*, на основі формалізування підтримки та заперечення зовнішньополітичних векторів. За її допомогою створено *функціональну модель комунікаційної репрезентації*, яка *пояснює стабільність української суспільної системи в зовнішньополітичному вимірі через функціональність суспільного напруження і конфліктів орієнтацій в трансформаційний період, та принципову елітність формування зовнішньої політики*;

- розкрито *комунікативну природу* соціально-політичних *репрезентацій*: орієнтації населення є фактором стабільності соціальної системи, комунікативна активність еліт — фактором змін. Виявлено *комунікативні стратегії* політичних лідерів: приховану (номенклатурну), амбівалентну, конфронтаційну, захисну, звинувачувальну, м'яку (динамічну) та жорстку (стабільну);

- за допомогою розроблених *індексів синхронності, ініціативності, консолідації* політиків, аналізу часових рядів та тесту причинності Грейнджера в *комунікації на міждержавному рівні* виявлено відсутність ініціативи з боку української сторони, спричинену роз'єднаністю владних еліт щодо вектору зовнішньої політики.

Практичне значення одержаних результатів. Функціональну модель можна використовувати для вимірювання рівня репрезентації орієнтацій громадян в різних сферах здійснення державної політики, оцінки демократичності суспільства, покращення взаємодії громадськості та політиків під час обговорення та впровадження владних рішень. Алгоритми та техніки можуть бути використані в будь-яких дослідженнях комунікації й орієнтацій населення. Результати використані в курсі «Кількісний аналіз текстових даних» (НаУКМА).

Особистий внесок здобувача. Робіт, опублікованих у співавторстві, немає.

Апробація результатів дисертації. Апробацію проведено на 13 наукових конференціях: «Дні науки НаУКМА» (Київ, 2009, 2010, 2011), «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 2008, 2009), «The Defense» (Ljubljana, 2009), «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009), «Candidate images» (Milano, 2010), IV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Н.В.Паніної (Київ, 2010), «Якубинська наукова сесія» (Харків, 2011), IV CRCEES Research Forum

(Glasgow, 2011), «Сучасні проблеми розвитку людського суспільства» (Одеса, 2011), «Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності» (Київ, 2012).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковані у 5 наукових працях, 4 праці додатково відображають наукові результати роботи.

Структура роботи. Дисертація містить вступ, 3 розділи, висновки, список використаних джерел, 13 додатків: 363 с.; 11 рис., 13 табл., 192 джерела та додатки займають 181 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами і темами, визначаються мета, завдання, методи дослідження, наукова новизна, практичне значення одержаних результатів, описано особистий внесок здобувача, публікації та апробація результатів.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні підходи до соціологічного дослідження соціальних та політичних репрезентацій» – присвячений аналізу теоретичних підходів до інтерпретації репрезентації в філософії, соціальних науках, соціології. Визначається пояснювальний потенціал і перспективи використання теорії соціальних і політичних репрезентацій в умовах транзитивних суспільств. Політична комунікація розглядається як об'єднувальний механізм соціальної системи, середовище комунікативної дії та деліберативної політики. Представлені особливості соціологічного аналізу медіа-комунікації, взаємодії публічної комунікації та громадської думки у сфері міжнародних відносин. В результаті розроблено концептуальну модель комунікації в зовнішньополітичній сфері.

В найзагальнішому вигляді репрезентація визначається як «представлення одного в іншому і через іншого». Репрезентація є ключовим поняттям теорії пізнання, особливо після феноменологічного повороту (Гуссерль), коли реальність перестає розглядатись поза її репрезентаціями. На макрорівні культури і суспільства найбільший вклад у вивчення цього феномену внесла французька школа соціальних наук (Дюркгейм, Московічі). Цей методологічний принцип використано для концептуалізації конструювання соціальної реальності, інтерсуб'єктивності в соціальних теоріях (Шютц, Бергер, Лукман). Теорія *соціальних репрезентацій*, вперше цілісно запропонована С. Московічі, має низку обмежень, зумовлених складною соціально-психологічною природою репрезентацій, які визначаються як *інтерпретація соціальних об'єктів спільнотою з метою унормування своєї поведінки та комунікації*. Водночас теорія Московічі є відправною точкою в дослідженні репрезентаційних процесів в суспільстві, комунікативного вироблення владних рішень в сучасних демократіях.

Політичні репрезентації мають подвійно складну природу, оскільки пов'язані з проблемами влади, демократії, еліт. Як сакральное-правове поняття (Гадамер) репрезентація є правомочним представництвом. Тому її аналіз в політичній сфері має охоплювати суб'єкта (одного чи групу представників),

репрезентованих (виборців, підданих тощо), об'єкт репрезентації (орієнтації, інтереси тощо). *Делегативний* підхід визначає основним носієм влади соціальні групи, представники яких в своїх діях мають постійно керуватись їхньою позицією. *Репрезентативний* підхід передбачає, що політики самі вирішують, які дії можна чинити в інтересах репрезентованих. Х. Піткін пропонує розглядати чотири типи теорій політичної репрезентації: формально-інституційний (ключовими є механізми ротації представників), символічний (представник, як символічне втілення репрезентованих), описовий (ступінь схожості представника і репрезентованих за об'єктивними характеристиками), субстантивістський (відповідність дій інтересам репрезентованого).

Дані формально-правові підходи не розглядають здатність політиків реагувати на подразники громадської думки. Ця проблема починає розглядатись в теоріях політики як професії. Вебер виокремлює політичне (орієнтоване на електоральні преференції) та бюрократичне (пов'язане з нормами і розробкою тактичних рішень) урядування. Ця теорія верифікована в дослідженні Дж. Абербаха, Р. Патнема та Б. Рокмана, в результаті якого було виявлено гібридні форми урядування, а «творчий діалог» еліт різного типу представлено як умову якісного управління. У такому контексті конкретні сфери здійснення політики (напр. міжнародні відносини) та суспільства, що трансформуються, не досліджувались. В електоральних демократіях, що характеризуються дотриманням *мінімальних стандартів обрання владних представників*, особливого значення набуває політична комунікація. Тому теорії політичної репрезентації в контексті української політичної системи змістовно наповнюються за умов вивчення *конкретної сфери здійснення політики, комунікаційної взаємодії громадськостей та еліт*.

З погляду теорії *комунікативної дії та деліберативної демократії* (Габермас) комунікація є фактором об'єднання та демократичного вироблення рішень, якщо вона раціональна, в суспільстві існує культура плюралізму, а також певні спільні інтереси (реалізовані за допомогою «невидимої руки ринку»). Ідеально-типовий процес репрезентації передбачає:

- а) включеність в публічний дискурс суспільно важливих проблем;
- б) їхнє однозначне формулювання та оцінка зацікавленими суб'єктами;
- в) наявність базових цінностей, які уможливають комунікацію;
- г) комунікація між владними елітами та громадськістю — двостороння і приводить до однозначних нормативних рішень;
- д) процес є безперервним, норми змінюються відповідно до нових обставин.

Емпіричний аналіз публічної комунікації доцільно здійснювати з позицій функціонального підходу до медіа в модифікованому вигляді: ЗМІ є не лише інструментом впливу, а й засобом політичної репрезентації через комунікацію. Офіційні медіа політиків є найбільш придатним для аналізу каналом комунікації: орієнтації репрезентовані за мінімальних інтерпретацій третіх осіб (наприклад, журналістів), найбільш динамічно відображають зміни в позиціях, є готовими базами висловлювань, представлених в різних ЗМІ.

Концептуальна модель комунікації в зовнішньополітичній сфері, розроблена на основі аналізу теорій та емпіричних досліджень репрезентації, включає три типи суб'єктів — владні еліти, поза-елітні громадськості, медіа — та всі зв'язки між ними. Кожен з типів представлений відповідно до числа країн, що взаємодіють. У дослідженні відносин України та Росії враховано три співвідношення:

- а) зовнішньополітичних орієнтацій населення та публічної комунікації еліт (опитування та контент-аналіз);
- б) публічних висловлювань владних еліт України та Росії;
- в) зовнішньополітичних орієнтацій населення обох країн.

Другий розділ – «Масові настрої та орієнтації в сфері зовнішньої політики» – розкриває досвід досліджень зовнішньополітичних орієнтацій та результати аналізу агрегованих даних 156 опитувань громадської думки проведених в Україні та Росії з 2004 по 2010 роки.

Аналіз досвіду попередніх досліджень показав, що абстрактні виміри орієнтацій (наприклад, відповіді на запитання «Як ви ставитесь до...?») є менш валідними, ніж виміри прив'язані до конкретних обставин — оцінка владних рішень у певній сфері (наприклад, зовнішньополітичній). Виходячи з цього, увага була зосереджена на орієнтаціях населення щодо актуальних у певний відрізок часу проблем відносин України та Росії.

Розглянуто *11 тем, кожна з яких трапляється в опитуваннях щороку хоча би 1 раз*: США, політики України та Росії, газ (питання продажу Росією природного газу), мова (статус російської та української мов в Україні та Росії), україно-російські відносини (загальні оцінки), «СРСР – слов'янська єдність» (ставлення до спільного історичного минулого та перспектив об'єднання), Грузія, міжнародний тероризм, Захід – ЄС (в т. ч. ставлення до геополітичного Заходу загалом), інші питання (ставлення до світової фінансово-економічної кризи, окремих країн).

Для агрегації результатів всіх опитувань та порівняння загальних напрямів змін орієнтацій в двох країнах розроблено *індекс зовнішньополітичних орієнтацій*, який розраховується як сума відсотків підтримки / заперечення відповідних тверджень. Відсотки схвалення вважаються додатними, заперечення — від'ємними. Для уникнення артефактів, зумовлених непропорційною кількістю опитувань у різні часові періоди, застосовано моделювання та згладжування даних за допомогою локально-лінійної регресії *loess (lowess)*.

Виокремлено загальні *тенденції в орієнтаціях населення України та Росії*. Головні *відмінності* такі:

- опитані в Росії більш орієнтовані на прагматичну співпрацю із Заходом, зокрема у економічній та військовій сферах. Для українських респондентів важливіша політична складова, ніж економічна;

- в Україні оцінка намірів російських еліт, відносин Росії та Заходу, ставлення російських громадськостей до української політики, не відповідає орієнтаціям опитаних в Росії;

- українські респонденти менш схильні виділяти зовнішньополітичних ворогів та бачити свою країну самостійним актором в міждержавних відносинах, ніж в Росії;

- готовність до інтеграційних процесів в Україні більша, ніж в Росії.

Водночас, існує низка *спільних характеристик*:

- негативне ставлення до інших народів «загалом» відсутнє;

- ізоляціонізм — замкненість в культурному просторі східнослов'янського регіону, а у випадках негативних процесів в сусідніх країнах — в просторі своєї країни;

- соціалізм — підтримання загальних соціальних стандартів з боку держави пріоритетне відносно будь-яких питань зовнішньої та внутрішньої політики.

Третій розділ – «Публічна комунікація владних еліт: емпіричний вимір» – містить огляд попередніх досліджень окремих аспектів соціально-політичних репрезентацій, розробку методики, опис процедури та результатів аналізу публічної комунікації українських політиків, функціональної моделі репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій, медіадискурсу владних еліт України та Росії на міждержавному рівні.

Попередні дослідження соціально-політичних репрезентацій як комунікативного процесу на теренах України проводилось в двох аспектах:

а) виявлення у змісті публічної комунікації зовнішньополітичних орієнтацій, політичних цінностей та ідеалів, партійних характеристик (для політичних партій), економічних та соціальних цінностей;

б) репрезентація політичними силами в медіа соціальної структури суспільства, способи цієї репрезентації.

З цих досліджень не можна однозначно зробити висновок про рівень репрезентації у змісті публічної комунікації еліт орієнтацій населення. Висунуті в їх результаті твердження про те, що (1) електорат є дезінтегрованим і реагує лише на техніки політичної реклами та (2) політичні еліти переважно застосовують стратегію «масового охоплення», потребують емпіричного доведення через співвіднесення стратегій публічної комунікації та орієнтацій електоральних груп. Останнє було здійснене в цій дисертації на основі порівняльного аналізу масивів даних 76 опитувань та висловлювань Ю.Тимошенка, В.Ющенка, В.Януковича (початкова вибірка понад 17000 документів, кількість проаналізованих меседжів — 762), представлених на їхніх сайтах з 1.08.2005 р. по 31.08.2008 р.

В межах емпіричного дослідження репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій були висунуті такі гіпотези:

а) представники владної еліти репрезентують орієнтації цільових електоратів в публічних меседжах;

б) меседжі зарубіжної владної еліти є фактором зміни способу представлення орієнтацій цільових електоратів в змісті меседжів;

в) досліджувані представники владної еліти відрізняються за комунікативними стратегіями, які впливають, з одного боку, на перспективу

змін в зовнішньополітичній сфері, а з іншого — на рівень конфліктності в суспільстві щодо цих питань.

Комунікативна стратегія визначалась як потенційно усвідомлюваний спосіб досягнення певних цілей за допомогою комунікативних актів. Всі гіпотези підтвердились (частково або повністю). Розроблено низку аналітичних інструментів, які дозволили отримати такі результати.

Розрахунок *фактору орієнтацій* — стабільного набору зовнішньополітичних орієнтацій різних електоральних груп — виявив три групи тверджень, які об'єднують, відповідно, електорат В.Януковича, Ю.Тимошенка та В.Ющенка (разом), населення України загалом. Застосування шкал та запитань (трансформованих у твердження) з опитувань для комп'ютерного контент-аналізу висловлювань політиків дозволило співвіднести їх з фактором орієнтацій і виявити три *типи комунікативних стратегій репрезентації*:

а) *номенклатурну* — прихована від загальної громадськості репрезентація одного з факторів та амбівалентні висловлювання щодо гострих питань;

б) *сензитивно-конфронтаційну* — відкрите і послідовне відтворення одного фактора та підкреслення відмінностей з політичними опонентами;

в) *компромісну* — непослідовна репрезентація орієнтацій цільового електорату, відмова від конфронтаційних висловлювань, намагання формулювати об'єднанчі меседжі.

Для узагальнення репрезентації кожного твердження розраховано сумарну кількість тверджень, які відтворюють або заперечують певну орієнтацію, у визначений період (агреговану репрезентацію) та на обраному рівні поділу (за днями, тижнями, місяцями). Агреговані дані представлено як часовий ряд меседжів та результатів опитувань і проаналізовано за допомогою тесту причинної залежності Грейнджера при різній затримці реакції (*лагах*) між часом проведення опитування та ймовірним відтворенням орієнтацій у публічній комунікації. За чутливістю до змін в орієнтаціях населення політики проранжовані, в порядку зменшення, так: Ю.Тимошенко, В.Ющенко, В.Янукович. В.Янукович найчастіше змінював зміст меседжів залежно від конкретної аудиторії. Для Ю.Тимошенко найважливішими були геополітичні та економічні проблеми, для В.Ющенко — культурні та політичні, для В.Януковича — економічні та політичні як співвіднесення україно-російських відносин з процесами в Україні.

На основі даних та результатів аналізу створено *функціональну модель* репрезентації, яка стабілізується за допомогою таких зв'язків і тенденцій:

а) електоральні групи чи населення в цілому є суб'єктом комунікативної взаємодії (через опитування) лише за умови стабільного повторення певних розподілів орієнтацій;

б) владні еліти репрезентують цільовий електорат у межах фактора орієнтацій;

в) система взаємодії стабілізується, коли жоден з векторів зовнішньої політики не реалізується повною мірою згідно з очікуваннями виборців;

- г) ініціатива щодо змін належить владним елітам;
- д) принципові зміни системи не підтримуються жодним із суб'єктів.

Особливості функціонування цієї моделі на міждержавному рівні взаємодії російських (В.Путін, Д.Медведєв) та українських політиків виявлені з допомогою контент-аналізу публічних висловлювань, об'єднаних тематично (геополітика, економіка, культура). Розроблені індикатори комунікаційної взаємодії: *фокус уваги* (відносна частота появи тематично маркованих слів), *рівень консолідації* (різниця середніх стандартизованих частот ключових слів між суб'єктами комунікації), *синхронність* (значення крос-кореляційної функції появи тематичних меседжів за днями, тижнями, місяцями), *ініціативність* — ймовірність причинної залежності між змістом комунікації суб'єкта-ініціатора та суб'єкта-реагента. Виявлено відсутність злагоджених комунікативних дій українських політиків, щодо більшості проблем зовнішніх відносин. Цим зумовлена низька ініціативність української сторони (за винятком культурних проблем) у досліджуваній період. Таким чином, аналіз на міждержавному рівні підтверджує функціональну модель, показує важливість консенсусу всередині владних еліт, ініціативності окремих лідерів щодо формування внутрішньодержавного порядку денного щодо міжнародних відносин.

ВИСНОВКИ

1. Огляд теоретичних джерел дозволяє дійти висновку, що в соціальній теорії концепт репрезентації є ключовим для вивчення соціальної і, зокрема, політичної системи як цілості. Водночас, аналітичних категорій, релевантних для стабільних демократій, не достатньо для вивчення суспільств, які трансформуються. Їхній набір є неповним за будь-якого дедуктивного, аксіоматичного підходу.

Розгляд репрезентації лише як об'єктивного елемента політичних процесів є статичним і не дозволяє виходити за межі теоретично постульованих конструктів політичних систем (наприклад західних ліберальних). Тому *репрезентацію слід розглядати як процес, детермінований соціальними агентами в певному суспільно-історичному контексті.*

2. У сучасних функціонально диференційованих суспільствах метадискурсом, який творить суспільну єдність, є мова, інструментально виражена в комунікації. Її раціональність забезпечується однаковим способом постулювання і розуміння ідентично сформульованих тверджень. Комунікація є об'єднувальним фактором, якщо в суспільстві існує культура плюралізму і визнання можливості існування інших думок, а також певні спільні інтереси (реалізовані за допомогою «невидимої руки ринку») та бюрократична наступність.

Розглянувши демократичний суспільний лад з точки зору дискурсивної теорії репрезентації Габермаса, дійшли висновку, що головними ідеально-типовими умовами демократичного вироблення рішень, розвитку суспільства загалом є присутність важливих проблем в суспільному дискурсі, результативність (у вигляді владних рішень) та безперервність комунікації між

елітами та загальною громадськістю.

3. *Єдиний інструмент, що забезпечує реальність репрезентації в суспільстві є комунікація між соціальними акторами.* В сучасних масових суспільствах теорія репрезентації не може бути відділена від теорії мас-медіа. Доцільно зосереджуватись на характеристиках політичної репрезентації за участі політиків (репрезентантів) та виборців (репрезентованих), оминаючи розгляд якості каналів комунікації (медіа) як суб'єктів (інструментально-функціональний підхід).

Моделюючи комунікацію в зовнішньополітичній сфері, слід враховувати взаємозв'язки таких елементів:

- а) зовнішньополітичні орієнтації населення;
- б) позицію владних еліт;
- в) позицію лідерів країни-опонента;
- г) зовнішньополітичні орієнтації населення країни-опонента.

Вказані *елементи концептуальної моделі* комунікаційного процесу репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій є найбільш однозначними і придатними для кількісного аналізу взаємозв'язків між суб'єктами.

Таким чином *репрезентація*, в цьому контексті, — це *засадничий комунікативний механізм політичної сфери суспільства, в межах якого відбувається відтворення орієнтацій соціальних суб'єктів.*

4. Для аналізу орієнтацій населення в зовнішньополітичній сфері використано контент-аналітичний підхід до тематичного групування результатів опитувань громадської думки та *індекс зовнішньополітичних орієнтацій*. Це дозволило виявити такі головні тенденції в масових настроях та орієнтаціях населення Росії та України: більша консолідованість і зовнішньополітичний прагматизм російських громадськостей та віртуалізація зовнішньополітичних уявлень, притаманна українським респондентам. Вплив зовнішньополітичних орієнтацій російських громадськостей на процес політичної репрезентації в Україні мінімальний.

В таких умовах незалежна від зарубіжних впливів позиція української влади у відносинах із Росією не можлива за повного репрезентування орієнтацій більшості населення України. Однак, ігнорування останніх в кризові періоди та різкий відхід від ізоляціонізму може призвести до конфронтації як в середині країни, так і в зовнішніх відносинах.

5. Під час дослідження репрезентації орієнтацій в змісті комунікації владних еліт проаналізовано офіційні сторінки політиків в мережі Інтернет, які безпосередньо відтворюють їхні комунікаційні інтенції. *Опитування та зміст публічної комунікації проаналізовано в рамках однієї виміральної моделі.* В контент-аналізі текстів застосовано шкали, притаманні кількісним опитуванням.

6. Верифікація концептуальної моделі із застосуванням викладених вище методологічних засобів дозволила дійти низки змістовних висновків про природу репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій в українському суспільстві. Політики переважно репрезентують цільові електоральні групи, але різною мірою за рівнем репрезентації та чутливістю до змін в орієнтаціях (в

порядку зменшення сили зв'язку): Ю.Тимошенко, В.Ющенко, В.Янукович. Ю.Тимошенко більш строго орієнтувалася на свій електорат і представляла найбільш *радикалізований його образ*. В.Ющенко меншою мірою репрезентував населення загалом, при чому рівень такої репрезентації зменшувався з початку його президентства до розпуску ВРУ, коли орієнтація на цільовий електорат стала більш жорсткою. Найбільш чутливим до обставин комунікації в аналізованій період виявився В.Янукович, який змінював зміст комунікації (за аналізованими параметрами) відповідно до аудиторії, а в загальних зверненнях частіше, ніж інші аналізовані політики вживав нейтральні висловлювання або замовчував спірні питання.

Першу комунікативну стратегію можна назвати *номенклатурною*, другу — *радикально-сензитивною*, третю — *компромісною*. Сьогодні спостерігаємо домінування номенклатурної стратегії, коли більшість ключових рішень *повідомляється* загальним громадськостям без динамічного і, в перспективі, впливового обговорення. Таким чином, зменшується число комунікативних передумов демократичного суспільного устрою. Водночас *домінування жодної зі стратегій не є оптимальним для розвитку суспільства*.

7. Аналіз відтворення орієнтацій населення в публічній комунікації владних еліт *в динаміці* з допомогою тесту причинності Грейнджера показав стабільність орієнтації Ю.Тимошенко на конфронтацію з опонентами, швидшу реакцію В.Ющенка на зміни в громадській думці свого електорату та суспільства, відсутність системної позиції в комунікації В.Януковича.

Відмінності орієнтацій цільових електоратів та змісту меседжів політиків не зумовлюється зовнішньополітичною кон'юнктурою у вигляді меседжів владної еліти Росії чи зміною орієнтацій російських громадськостей. Лише В.Ющенко час від часу змінював зміст своїх меседжів на більш про-російські перед державними візитами (до Росії чи російських високопосадовців до України) та самітами.

8. Результати аналізу, проведеного нами, дозволили побудувати *функціональну модель*, яка пояснює стабільність української суспільної системи в зовнішньополітичному вимірі. Суспільне напруження і конфлікти орієнтацій в трансформаційний період є функціональними, а формування зовнішньої політики — принципово елітним. Суперечності, які існують щодо напряму руху України на міжнародній арені, з одного боку, сприяють структуруванню політичних сил, а з іншого — створюють стабільний баланс, за якого непропорційне посилення однієї з груп викликає компенсаторний ефект у вигляді мобілізації опонентів. Така взаємодія має як позитивний, так і негативний ефект на суспільний розвиток. З одного боку, вона гальмує розвиток будь-якого вектору зовнішньої політики, але з іншого — потенційно покращує якість реалізації цього вектору шляхом ротації еліт, які його реалізують. В результаті можлива реалізація такої моделі зовнішньополітичних відносин, яка так чи інакше задовольнятиме всі групи.

9. Аналіз публічної комунікації політиків України та Росії на міждержавному рівні з використанням показників *фокусу уваги, консолідації, синхронності та ініціативності*. показав важливість консенсусу всередині

владних еліт країни та ініціативності окремих лідерів щодо формування порядку денного (перш за все внутрішньодержавного) щодо міжнародних відносин. Ці передумови дозволяють ефективно відстоювати інтереси держави та її громадян на міжнародній арені.

10. Паралельно із процесами збалансування конфліктних орієнтацій всередині країни, відбувається формування базових передумов здійснення зовнішньої політики. Перший процес — переважно низовий, другий — елітний. Політичні лідери країн взаємодіють у середовищі фактичних загроз, викликів, можливостей та наявних ресурсів. Публічна ж комунікація трансформує це середовище у набір символів, які лише частково його репрезентують. В результаті загальносуспільне сприйняття віртуалізується (що підтверджує аналіз масових настроїв та орієнтацій в сфері зовнішньої політики): виборці оперують спрощеними моделями зовнішньополітичних відносин і, відповідно, вимагають діяти так чи інакше в рамках цих моделей. Дії еліт для виконання завдань віртуального походження лише посилюють віртуалізацію даної сфери політики у суспільстві. Обмеженість спільного комунікативного поля між двома суспільствами, політики яких взаємодіють, не дозволяє раціоналізувати публічний дискурс щодо один одного. Виникає парадокс: послідовне і повне репрезентування зовнішньополітичних орієнтацій призводить до погіршення якості репрезентації інтересів виборців, якщо оцінювати їх з прагматичної точки зору. В такій ситуації політики мусять формулювати цінності та стратегічні завдання, які мають стати базовими для зовнішньополітичної позиції держави. Водночас, результати їхньої роботи та засоби реалізації завдань мають бути предметом загальносуспільного публічного дискурсу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Іванов О.В.* Дослідження програм політичних партій: триангуляція методів / О. В. Іванов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2011. — № 941. — С. 213–222.

2. *Іванов О.В.* Визначення партійних політичних орієнтацій на основі неструктурованих текстових даних: методологічна оцінка підходів / О. В. Іванов // Наукові записки НаУКМА. — К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010. — Т. 109, «Соціологічні науки». — С. 32–36.

3. *Іванов О.В.* Комп'ютерний контент-аналіз: проблеми та перспективи вирішення / О. В. Іванов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — Харків: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, 2009. — Випуск 15. — С. 335–340.

4. *Іванов О.В.* Дослідження міжнародної комунікації політичних еліт методом контент-аналізу / О. В. Іванов // Наукові записки НаУКМА. — К. :

Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2009. — Т. 96, «Соціологічні науки». — С. 43–49.

5. *Іванов О.В.* Символічний вимір елітарного статусу прем'єр-міністра / О. В. Іванов // Наукові записки НаУКМА. — К. : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 58 «Соціологічні науки». — С. 89–95.

6. *Іванов О.В.* Концептуальна модель комунікації владних еліт про зовнішню політику: україно-російський контекст [Електронний ресурс] / О. В. Іванов — 2011. — Режим доступу: <http://gisap.eu/index.php?q=tu/node/396>

7. *Іванов О.В.* Публічна комунікація між владними елітами України та Росії: контент-аналіз [Тези доповіді] / О. В. Іванов // Матеріали другої міжнародної конференції «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій». — Суми, 2009. — Т. 1. — С. 29–31.

8. *Іванов О.В.* Вербальна комунікація між політичними елітами на міжнародному рівні як об'єкт контент-аналізу [Тези доповіді] / О. В. Іванов // Матеріали міжнародної конференції «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій». — Суми, 2008. — Секція 4, ч. 1. — С. 144–146.

9. *Іванов О.* Комп'ютерний контент-аналіз: проблеми та перспективи вирішення [Тези доповіді] / Олег Іванов // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. — Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. — С. 75.

АНОТАЦІЯ

Іванов О. В. Репрезентація зовнішньополітичних орієнтацій населення в публічній комунікації владних еліт. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2012.

У дисертації виявлені характеристики репрезентації зовнішньополітичних орієнтацій населення у змісті публічної комунікації владної еліти. Створено функціональну модель репрезентації, яка пояснює стабільність зовнішньої політики на прикладі україно-російських відносин через функціональність суспільного напруження і конфліктів орієнтацій в перехідний період та елітність формування зовнішньої політики. Репрезентація концептуалізується як засадничий механізм відтворення орієнтацій соціальних суб'єктів у політичній сфері. Розкрито евристичний потенціал теорії комунікативної дії для дослідження транзитивного суспільства. Розроблено комп'ютерний алгоритм аналізу великих обсягів текстів.

Ключові слова: репрезентація, комунікація, контент-аналіз, владні еліти, міжнародні відносини, Україна, Росія, політичні орієнтації.

АННОТАЦИЯ

Иванов О. В. Репрезентация внешнеполитических ориентаций населения в публичной коммуникации властных элит. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Институт социологии Национальной академии наук, Киев, 2012.

В диссертации представлены характеристики репрезентации внешнеполитических ориентаций населения в содержании публичной коммуникации властной элиты. Создана функциональная модель репрезентации, которая объясняет стабильность внешней политики на примере украинско-российских отношений через функциональность общественного напряжения, конфликтов ориентаций в переходной период и элитность формирования внешней политики. Репрезентация концептуализуется как основополагающий механизм воспроизводства ориентаций социальных субъектов в политической сфере. Раскрыт эвристический потенциал теории коммуникативного действия для исследования транзитивного общества. Разработан компьютерный алгоритм анализа больших объемов текстов.

Ключевые слова: репрезентация, коммуникация, контент-анализ, властные элиты, международные отношения, Украина, Россия, политические ориентации.

ABSTRACT

Ivanov O. V. Representation of People's Foreign Policy Orientations in the Public Communication of Power Elites. – Published as a manuscript.

Dissertation for candidate's degree of Sociology Sciences on speciality 22.00.04 – special and branch sociologies.– Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2012.

The thesis presents characteristics and dynamics of representation of publics' foreign policy orientations in the content of public communication of the power elite.

Theories of social, political and media-representations, empirical studies of political communication and orientations are analysed. Functional approach to media communications defined as the most suitable for the empirical study of political representation. Representation is conceptualised as fundamental communication mechanism of the political sphere, which reproduces social actors' orientations. Representation in foreign relations is studied as a communicative interaction of external and internal elites and mass publics mediated by the media and public opinion polls.

Functional model of communicative representation explains the stability of the Ukrainian public system in the foreign policy dimension (Ukraine-Russia relations case) through the functionality of foreign policy determined by elites, social tension and conflict of orientations in the transformation period. Politicians' communication generalised through strategies: the hidden (nomenclatura-styled), ambivalent, confrontational, defensive, offensive, flexible (dynamic) and hard (stable).

The applicability of communicative action theory for the study of transforming society revealed. Existing in Ukraine preconditions and empirical limitations for implementation of ideal-type deliberative democratic decision making in foreign relations sphere derived. Normatively regulated problems are publicly discussed, alternative solutions are formulated and estimated. However, in foreign policy sphere elites and mass publics lack in basic values that would be a prerequisite for effective polylogue. Respective orientations of voters and politicians do not change significantly, communication does not lead to unambiguous decisions. Modern system of social interaction in Ukraine hampers the development of foreign policy, but also potentially improve it by the rotation of differently oriented elites.

A computer algorithm for structural and morphological analysis of large amounts of text data (Ukrainian and Russian messages on official web-sites) created. Text corpuses are transformed into the semantic network of an issue, combined with all of the attributes which an analyst may be interested in (time, place, author, potential audience, etc.). For the analysis of large number (hundreds) of surveys with different sample size and different wording of questions employed the technique of thematic clustering of questions with the use of content analysis. Foreign policy orientation indexes calculated as the generalization of answers to specific questions by summing percentage of support of statements which represent different geopolitical vectors and smoothing the resulting sums within the time series with LOWESS (locally weighted scatterplot smoothing). For the first time large-scale comparative analysis of foreign policy orientations of Ukraine and Russia populations allowed to identify common trends in attitudes that are prerequisites for multi-vector Ukrainian foreign policy.

For the analysis of communication at the international level created indexes of synchrony (thematic similarity of communication flows — cross-correlation function of time series of encoded messages), symmetry (the relative quantities of thematically related messages between states representatives in the same periods of time), initiativeness (using two-way causality test for between-states communication data) and consolidation of political actors (statistical significance of differences between the standardized frequency of thematically related messages). Using these analytical instruments we found the lack of initiative in Ukrainian foreign communication caused by power elites disunity in the sphere of foreign policy.

For the first time quantitative methods used to study the dynamics of communication processes of representation: analysis of time series and Granger causality test allowed confirming the stability of communication strategies of Ukrainian politicians. The sample of web documents constructed with the use their meaningful (relevant content) and structural (relative influence, allocation in the file structure of the web media) characteristics.

Methodological tools and analytical findings resulted from this study can be a starting point for further in-depth analysis of the socio-political processes in Ukraine and other transition states.

Key words: representation, communication, power elite, international relations, Ukraine, Russia, political orientations.